Ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός των ρωμαϊκών επαύλεων γύρω από τον κόλπο της Νάπολης

Μάνθα Ζαρμακούπη
Αρχιτέκτων, Δρ Κλασικής Αρχαιολογίας
Visiting Research Scholar
Institute for the Study of the Ancient World, New York University

Στο άρθρο αυτό εξετάζεται ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός των ρωμαϊκών επαύλεων που χτίστηκαν γύρω από τον κόλπο της Νάπολης κατά τη διάρκεια της ύστερης δημοκρατικής και πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου (περ. 100 π.Χ.-79 μ.Χ.) με σκοπό να προσδιοριστούν οι πολιτισμικοί παράγοντες που τον επηρέασαν. Η ανάλυση υποδεικνύει ότι, αν και το αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο των ρωμαϊκών επαύλεων είχε ελληνικές καταβολές, η γλώσσα που υιοθέτησαν οι δημιουργοί του έθετε και απαντούσε διαφορετικά σχεδιαστικά ερωτήματα. Εστιάζοντας τη συζήτηση στο σχεδιασμό των κήπων με περιστύλιο μέσα στις επαύλεις εξετάζουμε τον τρόπο με τον οποίο οι ρωμαίοι αρχιτέκτονες οικειοποιήθηκαν και τροποποίησαν το ελληνιστικό αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο έτσι ώστε να ικανοποιήσουν τις ανάγκες της ζωής των ενοίκων των επαύλεων αυτών.

Το πολιτισμικό φαινόμενο των ρωμαϊκών πολυτελών επαύλεων

Το πολιτισμικό φαινόμενο των ρωμαϊκών πολυτελών επαύλεων εμφανίστηκε στην ιταλική χερσόνησο στα μέσα του 1ου αιώνα π.Χ. και διήρκεσε ως τα τέλη του 2ου αιώνα μ.Χ. Οι επαύλεις αναπτύχθηκαν κυρίως κατά μήκος των παραλίων κοντά στη Ρώμη και ειδικά γύρω από τον κόλπο της Νάπολης, όπου αποσύρονταν οι πλούσιοι γερουσιαστές, όταν αποχωρούσαν από τις δημόσιες υποχρεώσεις τους, για να απολαύσουν μια εκλεπτυσμένη ζωή ανάπαυσης (*otium* έναντι *negotium*). Αν και ο προορισμός των επαύλεων αυτών ήταν να λειτουργούν ως καταφύγια από τη δημόσια ζωή και τον πολιτικό στίβο, οι ρωμαίοι αριστοκράτες και νεόπλουτοι τις χρησιμοποίησαν ώστε να «σκηνοθετήσουν» τις κοινωνικές πρακτικές τους και να εξυπηρετήσουν τις κοινωνικές και πολιτικές φιλοδοξίες τους. Οι πολυτελείς επαύλεις αποτελούσαν εμβλήματα της ρωμαϊκής αριστοκρατικής ζωής και λειτουργούσαν ως δείκτες της κοινωνικής διαφοροποίησης στο εσωτερικό της ρωμαϊκής κοινωνίας κατέχοντας κεντρική θέση στο πλέγμα των κοινωνικών συναλλαγών των Ρωμαίων. Το πολιτισμικό αυτό φαινόμενο ήταν άρρηκτα συνδεδεμένο με την εισαγωγή πλούτου στην Ιταλία μετά την κατάκτηση της ελληνιστικής Ανατολής τον 2ο αιώνα π.Χ. Επιθυμώντας να επιδείξουν τον πλούτο τους στον ιδιωτικό τους χώρο, οι Ρωμαίοι μετέτρεψαν τις απλοϊκές τους αγροικίες σε πολυτελή κτίσματα.[1]

Η πολιτισμική και αρχιτεκτονική έκφραση των πολυτελών ρωμαϊκών επαύλεων διαμορφώθηκε από δύο παράγοντες, την καλλιέργεια ενός τρόπου ζωής *à la grecque*, από τη μία πλευρά, και την αξιολόγηση των χαρακτηριστικών του τοπίου, από την άλλη.[2]

Η επαφή με την ελληνιστική Ανατολή άσκησε, πολύ πριν από την κατάκτησή της, μεγάλη επιρροή στον ρωμαϊκό πολιτισμό. Η αρχιτεκτονική των επαύλεων διαμορφώθηκε από την αρχιτεκτονική των πρωτευουσών της ελληνιστικής Ανατολής, για παράδειγμα από την αρχιτεκτονική της ακρόπολης της Περγάμου, των ελληνιστικών ανακτόρων, όπως του ανακτόρου των Αιγών, και των ελληνιστικών γυμνασίων, όπως του γυμνασίου της Ολυμπίας.[3] Η κατάκτηση της ελληνιστικής Ανατολής επέτρεψε την εισαγωγή στην Ιταλία πολυτελών υλικών, όπως τα πολύχρωμα μάρμαρα, και εξελιγμένων τεχνικών καλλιτεχνικής παραγωγής, καθώς και έτοιμων προϊόντων, όπως κίονες, κιονόκρανα και αγάλματα, σαν κι αυτά που βρέθηκαν στο ναυάγιο του καραβιού της Μαντία.[4] Ο τρόπος ζωής *à la grecque* των Ρωμαίων ήταν γεμάτος από συζητήσεις για την ελληνική ιστορία, φιλοσοφία, μυθολογία και τέχνη, και εμπλουτισμένος με τις κατάλληλες οπτικές αναφορές, όπως ελληνικά αρχιτεκτονικά μέλη και κατασκευές, τοιχογραφίες και γλυπτικά σύνολα που παρουσίαζαν ελληνικά μυθολογικά θέματα, προτομές ελλήνων φιλοσόφων και των διαδόχων του μεγάλου Αλέξανδρου και διάσημα γλυπτά ελλήνων καλλιτεχνών.[5] Η ρωμαϊκή πολυτελής έπαυλη ήταν διαμορφωμένη έτσι ώστε να φιλοξενεί αυτή την εξιδανικευμένη συνάντηση με τον ελληνικό πολιτισμό στον ιδιωτικό χώρο.

Αν και διαμορφωμένο από αυτήν την προσέγγιση στον

1. Έπαυλη των Παπύρων στο Ηράκλειο (Herculaneum), κάτοψη.

ελληνικό πολιτισμό, το πολιτισμικό φαινόμενο των ρωμαϊκών επαύλεων επηρεάστηκε και από ένα άλλο πολιτισμικό ρεύμα. Οι ρωμαϊκές επαύλεις αποτελούσαν μέρος μιας πολιτισμικής κοινής, όπως τεκμηριώνουν οι σύγχρονές τους γραπτές και εικονογραφικές πηγές, η οποία μπορεί να χαρακτηριστεί από την εκτίμηση και το θαυμασμό του τοπίου. Από την ύστερη δημοκρατική περίοδο και μετά, το τοπίο αναγνωρίστηκε ως αυτοτελές θέμα. Τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του εγκωμιάστηκαν στη βουκολική ποίηση του Βιργίλιου και οι εξιδανικευμένες αναπαραστάσεις του είχαν εισχωρήσει σε ιδιωτικούς και δημόσιους χώρους – παράδειγμα οι τοιχογραφίες με παραστάσεις κήπων στο υπόγειο δωμάτιο της έπαυλης της Λίβια στην Πρίμα Πόρτα (Ρώμη)[6] και ο ανάγλυφος φυτικός διάκοσμος που κοσμεί το βωμό της Σεβαστής Ειρήνης (*Ara Pacis*) τον οποίο ανήγειρε η Σύγκλητος προς τιμήν του Αυγούστου.[7] Επίσης, οι γραπτές περιγραφές και οι αναπαραστάσεις τοπίων που σώζονται από τον 1ο αιώνα π.Χ. και τον 1ο αιώνα μ.Χ. υποδηλώνουν, και αυτές, το θαυμασμό για το τοπίο. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τα γράμματα του Πλίνιου του Νεότερου, στα οποία περιγράφει τις επαύλεις του, τα ποιήματα του Στάτιου, όπου εγκωμιάζει τις επαύλεις των φίλων του,[8] και τα τοπία που εμφανίζονται στις τοιχογραφίες του τρίτου και τέταρτου πομπηιανού ρυθμού.[9] Οι επαύλεις ήταν οι αρχιτεκτονικές εκφράσεις αυτού του ρεύματος. Στις εξοχικές κατοικίες οι ιδέες για το τοπίο εξερευνήθηκαν στο έπακρο και πήραν μορφή. Η αρχιτεκτονική σύνθεση των επαύλεων ανταποκρίθηκε στη μορφολογία του εδάφους και διασκόρπισε τους χώρους τους στο τοπίο. Κήποι και υδάτινες συνθέσεις ενδυνάμωσαν την παρουσία του τοπίου μέσα στις επαύλεις, ενώ τα μεγάλα ανοίγματα επέτρεπαν τη συνομιλία μεταξύ των εσωτερικών χώρων των επαύλεων και των τοπίων που τις περιέβαλλαν.

Οι ρωμαίοι αρχιτέκτονες συνδιαλέχθηκαν με αυτά τα δύο συνυπάρχοντα πολιτισμικά ρεύματα και υιοθέτησαν το διαθέσιμο ελληνιστικό αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο στη δημιουργία της καινοτόμου αρχιτεκτονικής τους γλώσσας, σημαντική έκφραση της οποίας είναι οι εσωτερικοί κήποι των επαύλεων, οι οποίοι περιβάλλονταν από περιστύλιο. Ωστόσο, δεν υιοθέτησαν τα ελληνιστικά αρχιτεκτονικά πρότυπα αυτούσια αλλά τα τροποποίησαν έτσι ώστε να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες της ζωής μέσα στις επαύλεις, δημιουργώντας κάτι εντελώς διαφορετικό. Στην ανάλυση που ακολουθεί θα χρησιμοποιήσω ως παραδείγματα τρεις από τις καλύτερα διατηρημένες πολυτελείς επαύλεις στον κόλπο της Νάπολης: την έπαυλη των Παπύρων στο Ηράκλειο (Herculaneum) (εικ. 1, 2),[10] την έπαυλη Α της Οπλοντίδας (Oplontis) στη σύγχρονη πόλη Τόρρε Αννουντσιάτα (Torre Annunziata) (εικ. 3),[11] και την έπαυλη Σαν Μάρ-

2. Έπαυλη των Παπύρων, τρισδιάστατη ψηφιακή αναπαράσταση (Μ. Ζαρμακούπη).

3. Έπαυλη Α της Οπλοντίδας στη σύγχρονη πόλη Τόρρε Αννουντσιάτα, κάτοψη.

κο στις αρχαίες Στάβιες (Stabiae) (εικ. 4). Αυτές οι επαύλεις χρονολογούνται από τις αρχές του 1ου αιώνα π.Χ. ως τα τέλη του 1ου αιώνα μ.Χ.[12]

Μια νέα αρχιτεκτονική έκφραση: οι εσωτερικοί κήποι με περιστύλιο και ο μετασχηματισμός τους

Τα περιστύλια και οι στοές που συναντούμε στα ελληνιστικά ανάκτορα, γυμνάσια και ιερά εντάχθηκαν πρώτα στη ρωμαϊκή δημόσια αρχιτεκτονική, π.χ. στο Ιερό της *Fortuna Primigenia* στην *Praeneste* και στο *Porticus* του Μέτελλου στο *Circus Flaminius* στη Ρώμη (2ος αι. π.Χ.). Οι κατασκευές αυτές στον ιδιωτικό χώρο απαντούν για πρώτη φορά στις τοιχογραφίες του δεύτερου πομπηιανού ρυθμού (1ος αι. π.Χ.), όπως, για παράδειγμα, στο δωμάτιο 15 στην έπαυλη Α της Οπλοντίδας (εικ. 5), πριν αποκτήσει το ανατολικό της σκέλος για να γίνει η μεγαλοπρεπής έπαυλη που γνωρίζουμε σήμερα. Με την εισαγωγή αυτών των μνημειακών κατασκευών στην ιδιωτική αρχιτεκτονική οι ρωμαίοι αρχιτέκτονες παρέπεμπαν όχι μόνο στη μνημειακή πολυτελή αρχιτεκτονική (στα *luxuria*) της ελληνιστικής Ανατολής αλλά και στον μεγαλοπρεπή χαρακτήρα της ρωμαϊκής δημόσιας αρχιτεκτονικής. Αλλά οι ρωμαίοι δημιουργοί δεν απέβλεπαν μόνο σ' αυτά. Οι περίστυλες κατασκευές αντιπροσώπευαν την αρχιτεκτονική μορφή της παλαίστρας των ελληνιστικών γυμνασίων, όπως υπαινίσσονται οι γραπτές πηγές,[13] δηλαδή των ιδρυμάτων στα οποία οι ρωμαίοι αριστοκράτες είχαν σπουδάσει φιλοσοφία. Μία επιγραφή από την Αττική (119-8 π.Χ.) επιβεβαιώνει την παρουσία Ρωμαίων που σπουδάζουν σε ένα γυμνάσιο στην Αθήνα (*IG* II.2, 1008). Επιπλέον, είναι γνωστό ότι ο Κικέρωνας και ο γιος του είχαν σπουδάσει στην Αθήνα (*Epistulae ad Atticum* 12.32.2, *Epistulae ad Familiares* 7, 16). Ωστόσο, τα περιστύλια των ελληνιστικών γυμνασίων, σε αντίθεση με τα περιστύλια των ρωμαϊκών επαύλεων, δεν περιέβαλλαν σχεδιασμένα τοπία ή κήπους αναψυχής, ακόμα και αν οι στοές και οι παλαίστρες βρίσκονταν μέσα σε μεγάλα πάρκα. Από την άλλη πλευρά, στις ρωμαϊκές επαύλεις οι περίτεχνοι κήποι με περιστύλιο ήταν προσεκτικά σχεδιασμένα τοπία όπου η βλάστηση συμπλήρωνε την αρχιτεκτονική μορφή του κτιρίου. Για παράδειγμα, στην έπαυλη Α της Οπλοντίδας, κληματαριές σκαρφάλωναν γύρω από τις κολόνες του *porticus* 40 και τα παρτέρια του βόρειου κήπου σχημάτιζαν μονοπάτια που ακολουθούσαν και συμπλήρωναν τις σχεδιαστικές χαράξεις της έπαυλης (εικ. 6). Επιπλέον, το υγρό στοιχείο ενδυνάμωνε την αίσθηση του τοπίου μέσα στις επαύλεις: στην έπαυλη Σαν Μάρκο το νερό που έπεφτε από έναν μικρό καταρράκτη στο μέσον του ημικυκλικά διαμορφωμένου νυμφαίου 62-63 στην πισίνα 15 θα ήταν μια «απόλαυση να το βλέπεις και να το ακούς», για να χρησιμο-

ποιήσουμε τα λόγια του Πλίνιου του Νεότερου όταν περιγράφει την πισίνα στην έπαυλή του στο Τούσκουλο (*Epistulae* 5.6.23-24).

Θεωρείται, αν και δεν υπάρχουν αποδείξεις, ότι η έμπνευση για τους ρωμαϊκούς κήπους, με την περίτεχνη αρχιτεκτονική του νερού και τη διακοσμητική βλάστηση ήταν οι πολυτελείς κήποι του ελληνιστικού κόσμου, όπως οι κήποι των ανακτόρων των Πτολεμαίων στην Αλεξάνδρεια και του ανακτόρου των Σελευκιδών στον ποταμό Ορόντη,[14] οι οποίοι με τη σειρά τους είχαν ενσωματώσει στοιχεία των περσικών κήπων, ή παραδείσων, όπως το πάρκο γύρω από το ανάκτορο των Αχαιμενιδών στις Πασαργάδες (τέλη 6ου-αρχές 5ου αιώνα π.Χ.).[15] Αλλά ενώ οι κήποι των ελληνιστικών και περσικών ανακτόρων ήταν σχεδιαστικά αυτόνομοι από την αρχιτεκτονική των ανακτόρων, στις ρωμαϊκές επαύλεις οι κήποι ήταν τεχνητά κατασκευασμένα τοπία ενταγμένα στην αρχιτεκτονική σύνθεση.[16] Για παράδειγμα, στους κήπους αυτούς ο χώρος πρασίνου περιβάλλεται από

4. Έπαυλη Σαν Μάρκο στις αρχαίες Στάβιες, κάτοψη.

5. Έπαυλη Α της Οπλοντίδας, ο ανατολικός τοίχος του δωματίου 15.

τις στοές του περιστυλίου, οι οποίες λειτουργούν ως οπτικό πλαίσιο και μέσο πρόσβασης σε αυτούς (εικ. 7).

Κατά τη διάρκεια του 1ου αιώνα π.Χ. οι κήποι διατήρησαν τη μορφή του κλειστού περιστυλίου (π.χ. στην έπαυλη των Παπύρων, εικ. 1, 2). Προς το τέλος, όμως, του αιώνα, οι αρχιτέκτονες άρχισαν να διασπούν την αυστηρή μορφή του κλειστού περιστυλίου για να δημιουργήσουν πιο ελεύθερους σχηματισμούς στοών και κήπων (π.χ. οι στοές και οι κήποι στην έπαυλη Α της Οπλοντίδας, εικ. 3, 6). Η διάσπαση της αυστηρής κλειστής μορφής του περιστυλίου διευκόλυνε την πιο άμεση επαφή με το περιβάλλον τοπίο και κατ' αυτό τον τρόπο προώθησε τις ιδέες του τοπίου μέσα στην έπαυλη. Όμως ο θαυμασμός του τοπίου δεν ήταν ο μόνος λόγος. Αυτή η μετατροπή είχε επίσης σχέση με την κοινωνική πρακτική του συμποσίου και την αυξανόμενη σημασία που αυτό σταδιακά απέκτησε για την κοινωνική προβολή των ιδιοκτητών των επαύλεων.

Σχεδιάζοντας για τη ζωή μέσα στις επαύλεις: τα συμπόσια

Στις αστικές κατοικίες το αίθριο (*atrium*), ή ο χώρος υποδοχής, λειτουργούσε ως το κέντρο της αρχιτεκτονικής οργάνωσής τους εξαιτίας της σημασίας του για τον αερισμό και το φωτισμό των οικιών όπως επίσης και για την κοινωνική προβολή του ιδιοκτήτη ως πάτρωνα, όπως αναφέρει ο Βιτρούβιος (*De Architectura*, 6.5.1). Μολονότι ο ρόλος του αιθρίου στην κοινωνική προβολή του ιδιοκτήτη σταδιακά εξέλιπε, αυτό διατήρησε τη λειτουργία του ως κεντρικού χώρου στην οργάνωση των περισσότερων κατοικιών, αφού αποτελούσε και την «πρόσοψή» τους προς το δρόμο. Στις εξοχικές κατοικίες, όμως, ενώ αρχικά αντιγράφηκε ως κέντρο της αρχιτεκτονικής σύνθεσης, το αίθριο δεν είχε πλέον ούτε λειτουργικό ρόλο στον αερισμό και το φωτισμό των κατοικιών ούτε εννοιολογικό προηγούμενο στην κοινωνική σκηνοθεσία του ιδιοκτήτη. Εδώ, στην εξοχή, η πρόσοψη του σπιτιού ήταν οι στοές που το περιέβαλλαν από όλες τις πλευρές και η κοινωνική σκηνοθεσία και τα πολιτικά παιχνίδια λάμβαναν χώρα στους χώρους που φιλοξενούσαν τα πολυτελή δείπνα, στα συμπόσια – μια κοινωνική πρακτική που ήταν διαμορφωμένη σύμφωνα με τον ελληνιστικό κόσμο αλλά τροποποιήθηκε για να ανταποκριθεί στις ανάγκες των Ρωμαίων.

Σε μια πρώτη φάση της κοινωνικής πρακτικής του συμποσίου, οι χώροι που το φιλοξενούσαν ήταν τα τρικλίνια (*triclinia*). Το τρικλίνιο (*triclinium*) ήταν ένα δωμάτιο με τρεις κλίνες τοποθετημένες σε σχήμα Π στις τρεις πλευρές του και ένα τραπέζι μεταξύ των κλινών έτσι ώστε να μπορούν να σερβιριστούν οι ξαπλωμένοι στις κλίνες συνδαιτυμόνες. Ακόμα και αν η λατινική λέξη είχε ελληνική προέλευση, το δωμάτιο στο οποίο αναφερόταν ήταν διαφορετικό από τον ανδρώνα, δηλαδή το δωμάτιο που οι Έλληνες χρησιμοποιούσαν για το συμπόσιο. Το ρωμαϊκό τρικλίνιο ήταν ένα μακρόστενο δωμάτιο, του οποίου η μία πλευρά, σύμφωνα με τον Βιτρούβιο, ήταν διπλάσια της άλλης (*De Architectura*, 6.3.8). Είχε ένα κεντρικό άνοιγμα στη μια στενή του πλευρά και ήταν σχεδιασμένο για κλίνες διαστάσεων περίπου 2,20/2,40 x 1,20 μ. Ο ελληνικός ανδρώνας, από την άλλη, ήταν ένα σχεδόν τετράγωνο δωμάτιο, με έκκεντρο άνοιγμα, και ήταν σχεδιασμένο για κλίνες διαστάσεων περίπου 1,80/1,90 x 0,80/0,90 μ.[17] Τρικλίνια απαντούν στις πρώτες φάσεις των επαύλεων –για παράδειγμα το δωμάτιο 14 στην έπαυλη Α της Οπλοντίδας και τα δωμάτια 13, 14 και 19 στην έπαυλη των Παπύρων– συγκεντρωμένα κατεξοχήν γύρω από το αίθριο. Όμως καθώς τα συμπόσια απέκτησαν μεγαλύτερη σημασία για την κοινωνική σκηνοθεσία των ιδιοκτητών, έγιναν πιο μεγαλοπρεπή. Οι γραπτές πηγές μάς πληροφορούν ότι κατά τη διάρκεια των συμποσίων λάμβαναν χώρα μουσικές, χορευτικές και θεατρικές εκδηλώσεις. Για παράδειγμα, ο Βάρρων περιέγραψε το θέαμα ενός μουσικού

6. Έπαυλη Α της Οπλοντίδας, άποψη του βόρειου κήπου από τα βορειοδυτικά.

που υποδυόταν τον Ορφέα σε ένα πάρκο με άγρια ζώα για την ψυχαγωγία κατά τη διάρκεια ενός δείπνου στην έπαυλή του στο Τούσκουλο (*De Re Rustica*, 3.13.2-3). Επίσης ο Πλούταρχος αναφέρει την παντομίμα ως κατάλληλη ψυχαγωγία ενός δείπνου (*Ηθικά*, 7.8.3, 711 Ε). Αυτά τα μεγάλα συμπόσια απαιτούσαν μεγαλύτερους χώρους από αυτόν του τρικλίνιου, οι οποίοι θα έδιναν τη δυνατότητα να φιλοξενηθεί μεγάλος αριθμός συνδαιτυμόνων και να σκηνοθετηθεί η συνοδευτική ψυχαγωγία. Προς εκπλήρωση αυτών των αναγκών, προς το τέλος του 1ου αιώνα π.Χ., οι αρχιτέκτονες δημιούργησαν πολλά μεγάλα δωμάτια και σύνολα δωματίων που μπορούσαν να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες των μεγάλων συμποσίων και τις ψυχαγωγικές δραστηριότητες που τα συνόδευαν (π.χ. τα δωμάτια 21 και 69 και το σύνολο δωματίων 66-78-79 στην έπαυλη Α της Οπλοντίδας). Τα μεγάλα ανοίγματα των δωματίων αυτών επέτρεπαν την οπτική επαφή μεταξύ τους καθώς και τη χρήση των εσωτερικών και εξωτερικών τοπίων για τη σκηνοθεσία της ψυχαγωγίας του συμποσίου. Για παράδειγμα, στην ανατολική πτέρυγα της έπαυλης Α της Οπλοντίδας τα δωμάτια 64/65, 69 και 70 είχαν οπτική επαφή μεταξύ τους και με τον ανατολικό και βόρειο κήπο της έπαυλης, όπου ένα θεατρικό ή μουσικό δρώμενο θα μπορούσε να επιτελείται (εικ. 6, 8, 9). Παρόμοια εξέλιξη απαντά στις επαύλεις της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου, όπου η αρχιτεκτονική οργάνωση του τρίκογχου προσέφερε τρεις κόγχες με χώρους δείπνου γύρω από έναν κεντρικό χώρο στον οποίο εξελισσόταν η ψυχαγωγία του δείπνου (παράδειγμα η έπαυλη στη θέση Desenzano στις όχθες της λίμνης Γκάρντα).[18] Από τις γραπτές πηγές προκύπτει ότι υπήρχε μεγάλη ποικιλία όρων, μετά το τέλος του 1ου αιώνα π.Χ., για τους χώρους του δείπνου: η λέξη *diaeta* περιέγραφε, π.χ., σύνολα δύο ή τριών δωματίων για χρήση κατά τη διάρκεια της ημέρας, ένα εκ των οποίων θα μπορούσε να είναι ένα τρικλίνιο. Επιπλέον, μετά την ύστερη δημοκρατική εποχή η έννοια του όρου τρικλίνιο αλλάζει, πρώτα για να αναφερθεί σε χώρους δείπνου άσχετα από το μέγεθος του δωματίου και στην ύστερη αυτοκρατορική εποχή άσχετα από το σχήμα του.[19]

Η διάσπαση της αυστηρής μορφής του περιστυλίου ώστε να δημιουργηθούν πιο ελεύθεροι σχηματισμοί στοών και κήπων προς το τέλος του 1ου αιώνα π.Χ. πρέπει να σχετιζόταν με τη δημιουργία αυτών των μεγάλων χώρων δείπνου. Ο πιο ευέλικτος ελεύθερος σχηματισμός στοών και κήπων διευκόλυνε την ενσωμάτωση και τη διασπορά αυτών των μεγάλων χώρων μέσα στην αρχιτεκτονική σύνθεση, πράγμα που συνέβαλλε στην ύπαρξη ποικίλων επιλογών κατά τις διαφορετικές εποχές του χρόνου, μια σχεδιαστική πρόβλεψη που αναφέρει ο Βιτρούβιος (*De Architectura*, 6.4.1-2).

Η αλλαγή της αρχιτεκτονικής μορφής του περιστυλίου και η δημιουργία διάσπαρτων μεγάλων χώρων με ανοίγματα είχε ως αποτέλεσμα μια ρευστή διάρθρωση της αρχιτεκτονικής σύνθεσης, στην οποία οι στοές, απελευθερωμένες πλέον από την κλειστή μορφή των περιστυλίων, λειτουργούσαν ως συνδετικός ιστός: προσέφεραν πρόσβαση στα δωμάτια των επαύλεων, προστασία από τα καιρικά φαινόμενα, συνέδεαν τους διασκορπισμένους στο τοπίο χώρους των επαύλεων και ενοποιούσαν την πρόσοψή τους. Υπήρχε ήδη ένα αρχιτεκτονικό προηγούμενο όπου η στοά στέγαζε την κίνηση παράλληλα προς μία σειρά χώρων και μεσολαβούσε μεταξύ αυτών και του ανοικτού χώρου των κήπων – π.χ. στην έπαυλη των Παπύρων, η βορειοδυτική και νοτιοδυτική στοά (το βορειοδυτικό και νοτιοδυτικό porticus 6, 7) του μικρού κήπου με περιστύλιο και η νοτιοανατολική στοά (57α-57β) του μεγάλου (εικ. 1, 2). Καταργώντας την άκαμπτη φόρμα του κήπου με περιστύλιο και δημιουργώντας πιο ελεύθερες σχέσεις μεταξύ των στοών και των κήπων, οι αρχιτέκτονες είδαν αυτή την αρχιτεκτονική ιδέα «με άλλο μάτι». Οι στοές, τώρα ελεύθερες από τον τετράγωνο σχηματι-

7. Έπαυλη Α της Οπλοντίδας, άποψη του κήπου 59 από το δυτικό σκέλος του *porticus* 40.

8. Έπαυλη Α της Οπλοντίδας, άποψη από το δωμάτιο 73/74 προς τα δωμάτια 69 και 64/65. Τα ανοίγματα στους φωταγωγούς 70 και 68 επιτρέπουν την οπτική επαφή μεταξύ των δωματίων.

σμό των περιστυλίων, ακολούθησαν τα διασκορπισμένα δωμάτια έτσι ώστε να προσφέρουν μια παράλληλη κίνηση με αυτά και πρόσβαση σε αυτά, όπως το *porticus* 60 στην έπαυλη Α της Οπλοντίδας. Κατ' αυτόν τον τρόπο προστάτευαν το διάτρητο αρχιτεκτονικό σώμα των επαύλεων, το οποίο ήταν τώρα πλέον πιο εκτεθειμένο στα καιρικά φαινόμενα. Η επινόηση του *cryptoporticus*, του στεγασμένου και κλειστού περιπάτου (δηλαδή της κλειστής στοάς), αυτό το στόχο είχε (παράδειγμα τα *cryptoporticus* 13 και 24 στην έπαυλη Α της Οπλοντίδας, εικ. 3, 10).

Οι απελευθερωμένες από τα περιστύλια στοές λειτουργούσαν πλέον ως ανεξάρτητα αρχιτεκτονικά στοιχεία που συνέδεαν οπτικά τα διασκορπισμένα μέρη των επαύλεων και κατ' αυτόν τον τρόπο ενοποιούσαν την πρόσοψή τους. Αυτή η χρήση των στοών ήταν ιδιαίτερα χρήσιμη καθώς προσετίθεντο νέες πτέρυγες στις επαύλεις. Για παράδειγμα, στην έπαυλη Α της Οπλοντίδας οι κλειστές στοές 13 και 24 κατασκευάστηκαν ταυτόχρονα με την ανατολική πτέρυγα. Οι στοές αυτές όχι μόνο προσέφεραν πρόσβαση στη νέα πτέρυγα, αλλά ενοποιούσαν και την πρόσοψη της έπαυλης στο νότο, η οποία κατά πάσα πιθανότητα ήταν ορατή από τη θάλασσα. Συνδέοντας τα διάσπαρτα αρχιτεκτονικά τμήματα των επαύλεων, ανοικτές και κλειστές στοές σηματοδοτούσαν την παρουσία των επαύλεων στο τοπίο. Στο μεσογειακό κλίμα, όπου ο δυνατός ήλιος τονίζει τους όγκους και τις λεπτομέρειες ενός αρχιτεκτονικού συνόλου, με το να σκιάζει τα μέρη που βρίσκονται σε διαφορετικά προοπτικά βάθη, μια κιονοστοιχία και οι παραλλαγές της μπορούν να χρησιμοποιηθούν δημιουργικά έτσι ώστε να κοσμήσουν την πρόσοψη ενός κτιρίου που θα έκανε εντύπωση από μακριά. Η ακόλουθη περιγραφή του Πλίνιου του Νεότερου μαρτυρεί τη σημασία ενός τέτοιου παιχνιδίσματος του ηλίου με τα *porticus* και *cryptoporticus*: «Το μεγαλύτερο μέρος της έπαυλης κοιτάει στο νότο και το καλοκαίρι σχεδόν προσκαλεί τον ήλιο από την έκτη ώρα και μετά, το χειμώνα λίγο νωρίτερα, μέσα στο ευρύ και κατ' αναλογία μακρύ *porticus*».[20]

Όπως η νότια στοά στην έπαυλη του Πλινίου στο Τούσκουλο, έτσι και οι δυτικές, νοτιοδυτικές και νότιες στοές (*porticus* 3) στην έπαυλη των Παπύρων προστάτευαν την είσοδο στην έπαυλη από τη θάλασσα και τη σκίαζαν, ενώ στην έπαυλη Σαν Μάρκο η στοά 51 (*porticus* 51) προστάτευε την είσοδο στο αίθριο 44 και ενοποιούσε αυτό το μέρος της έπαυλης με τη νεότερη ανάπτυξή της προς το νότο.

Συμπεράσματα

Η ιδέα και η εξιδανίκευση της ζωής στην ύπαιθρο και στις επαύλεις ως καταφύγιου από τις δημόσιες υποχρεώσεις στην πόλη, ερωτοτροπούσε με την ιδέα της ζωής του φιλοσόφου – ιδωμένης ρομαντικά ως ενασχόλησης με σωκρατικά ερωτήματα στον κήπο του γυμνασίου. Οι Ρωμαίοι, σπουδάζο-

9. Έπαυλη Α της Οπλοντίδας, άποψη του βόρειου κήπου από το δωμάτιο 69.

10. Έπαυλη Α της Οπλοντίδας, άποψη του *cryptoporticus* 24.

ντας φιλοσοφία στα φημισμένα γυμνάσια της ελληνιστικής Ανατολής, εξιδανίκευσαν έναν συγκεκριμένο ελληνικό τρόπο ζωής, αυτόν της εκλεπτυσμένης αναψυχής, και διαμόρφωσαν τους χώρους των ρωμαϊκών επαύλεων έτσι ώστε να τον φιλοξενήσουν. Ιδέες και εξιδανικεύσεις του ελληνικού πολιτισμού, η *Graecia capta* του Οράτιου,[21] κατείχαν εξέχουσα και ταυτόχρονα αμφιλεγόμενη θέση στην κοινωνία των Ρωμαίων κατά τη διάρκεια της ρωμαϊκής δημοκρατικής και πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου. Η ρωμαϊκή πολυτελής έπαυλη ήταν διαμορφωμένη έτσι ώστε να φιλοξενεί αυτή την εξιδανικευμένη συνάντηση με τον ελληνικό πολιτισμό στον ιδιωτικό χώρο. Οι ρωμαίοι αρχιτέκτονες προσπάθησαν, και πέτυχαν, από τη μια πλευρά να ανταποκριθούν στις ανάγκες της ζωής μέσα στην έπαυλη, για παράδειγμα τα συμπόσια, και από την άλλη χρησιμοποίησαν την αρχιτεκτονική των επαύλεων για να σηματοδοτήσουν την παρουσία των οικοδομημάτων αυτών στο τοπίο, για παράδειγμα με τη χρήση των στοών. Ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός των περιστυλίων και των κήπων δείχνει τον τρόπο με τον οποίο οι αρχιτέκτονες θέλησαν να καλλιεργήσουν τη σχέση της αρχιτεκτονικής τους με το τοπίο.

Εν κατακλείδι, οι επαύλεις προσέφεραν ένα αρχιτεκτονικό συνθετικό θέμα για τους ρωμαίους λάτρεις του τοπίου. Τις συνθέσεις αυτές τις «βλέπουμε», κατά κάποιο τρόπο, περισσότερο στις επιστολές, στα ποιήματα και στις πραγματείες «περί γεωργίας» (*De Agricultura*) –όπου οι τελευταίες προσέφεραν περισσότερο ιδεατά προσχέδια των επαύλεων (*villa rustica*, *urbana*, *suburbana* και ούτω καθεξής)– παρά σε υλοποιημένα σχέδια. Αλλά στις πολυτελείς επαύλεις, που είχαν συλληφθεί πρωταρχικά ως καταφύγια αναψυχής, οι ιδέες για το τοπίο εξερευνήθηκαν στο έπακρο και πήραν μορφή. Τα εσωτερικά τοπία των επαύλεων εξωραΐστηκαν με υδάτινες συνθέσεις και γλυπτά και εμπλουτίστηκαν με θέα προς ζωγραφισμένα και αληθινά τοπία. Το διάτρητο αρχιτεκτονικό σώμα των επαύλεων άνοιξε τους χώρους του για να δημιουργήσει ένα διάλογο με τα εσωτερικά και εξωτερικά τοπία. Τα διασκορπισμένα αρχιτεκτονικά στοιχεία των επαύλεων ανταποκρίθηκαν στη μορφολογία του εδάφους, και τα συνδετικά στοιχεία αυτής της ρευστής αρχιτεκτονικής σηματοδότησαν την παρουσία των επαύλεων στο τοπίο. Στη σύνθεση των πολυτελών επαύλεων οι Ρωμαίοι δοκίμασαν τις ιδέες τους για τους τρόπους με τους οποίους ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός μπορεί να αναπτύξει ένα διάλογο με το τοπίο. Πράγματι, η αρχιτεκτονική των ρωμαϊκών επαύλεων είναι ενδεικτική μιας νέας γλώσσας αρχιτεκτονικής και τοπίου, το στίγμα της οποίας δίνουν στην ιστορία της αρχιτεκτονικής.[22]

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

[1] J.H. D'Arms, *Romans on the Bay of Naples: A Social and Cultural Study of the Villas and their Owners from 150 B.C. to A.D. 400*, Cambridge 1970˙ H. Mielsch, *Die römische Villa: Architektur und Lebensform*, Μόναχο 1987˙ R. Förtsch, *Archäologischer Kommentar zu den Villenbriefen des jüngeren Plinius*, Mainz am Rhein 1993.

[2] M. Zarmakoupi, «Villae expolitae: aspects of the architecture and culture of Roman country houses on the Bay of Naples (c. 100 BCE-79 CE)», αδήμ. διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, 2007.

[3] M. Tombrägel, «Überlegungen zum Luxus in der hellenistischen Wohnarchitektur: das Bild der römischen Otiumvillen», στο S. Ladstätter / V. Scheibelreiter (επιμ.), *Städtisches Wohnen im östlichen Mittelmeerraum. 4. Jh. v. – 1. Jh. n. Chr. Akten des Kolloquiums von 24.-27.10.2007* (υπό έκδοση).

[4] Το ναυάγιο του καραβιού της Μαντία βρέθηκε κοντά στις ακτές της Νότιας Τυνησίας και εικονογραφεί τον εξοπλισμό μιας έπαυλης στο δρόμο προς την Ιταλία: G. Hellenkemper Salies (επιμ.), *Das Wrack: der antike Schiffsfund von Mahdia*, Κολωνία 1994.

[5] P. Zanker, *Hellenismus in Mittelitalien: Kolloquium in Göttingen vom 5. bis 9. Juni 1974*, Göttingen 1976˙ R. Neudecker, *Die Skulpturenausstattung römischer Villen in Italien,* Mainz am Rhein 1988.

[6] S. Settis / F. Donati, *Le pareti ingannevoli: la Villa di Livia e la pittura di giardino*, Μιλάνο 2002.

[7] P. Zanker, *Augustus und die Macht der Bilder,* Μόναχο 1990, σ. 177-185 [ελλ. έκδοση: *Ο Αύγουστος και η δύναμη των εικόνων*, μτφρ. Γ. Πάγκαλος/Μ. Πεχλιβάνος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006].

[8] Z. Pavlovskis, *Man in an artificial landscape,* Mnemosyne Supplementa 25, Leiden 1973.

[9] W.J.T. Peters, *Landscape in Romano-Campanian Mural Painting*, Assen 1963, σ. 110-118 (ύστερος τρίτος ρυθμός), σ. 155-166 (τέταρτος ρυθμός).

[10] M.R. Wojcik, *La Villa dei Papiri ad Ercolano: Contributo alla ricostruzione dell'ideologia della nobilitas tardorepubblicana*, Ρώμη 1986˙C.C. Mattusch, *The Villa dei Papiri at Herculaneum: Life and Afterlife of a Sculpture Collection*, Λος Άντζελες 2005. Για τις νέες ανασκαφές: A. De Simone / F. Ruffo, «Ercolano 1996-1998. Lo scavo della Villa dei Papiri», *Cronache Ercolanesi* 32 (2002), σ. 325-344˙ A. De Simone / F. Ruffo, «Ercolano e la Villa dei Papiri alla luce dei nuovi scavi», *Cronache Ercolanesi* 33 (2003), σ. 279-311˙ A. De Simone, «Rediscovering the Villa of the Papyri» και M.P. Guidobaldi / D. Esposito, «New Archaeological Research at the Villa of the Papyri in Herculaneum» στο M. Zarmakoupi (επιμ.), *The Villa of the Papyri at Herculaneum. Archaeology, Reception, and Digital Reconstruction* (υπό έκδοση).

[11] A. de Franciscis, «La Villa Romana di Oplontis», στο A. Bernard / H. Kyrieleis (επιμ.), *Neue Forschungen in Pompeji und den anderen vom Vesuvausbruch 79 n. Chr. verschütteten Städten*, Recklinghausen 1975, σ. 53-59˙ P.G. Guzzo / L. Fergola, *Oplontis. La Villa di Poppea*, Μιλάνο 2000˙ J.R. Clarke, «The early third style at the Villa of Oplontis», *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung* 94 (1987), σ. 267-294˙J.R. Clarke / M.L. Thomas, «The Oplontis Project 2005-6: observations on the construction history of Villa A at Torre Annunziata», *Journal of Roman Archaeology* 20 (2007), σ. 223-232.

[12] A. Barbet / P. Miniero (επιμ.), *La Villa San Marco a Stabia*, Νάπολη / Ρώμη / Πομπηία 1999.

[13] Η αρχιτεκτονική μορφή του περιστύλιου (palaestra) θυμίζει στον Κράσσο τα ελληνικά γυμνάσια (Κικέρωνας, *De Oratore* 2.19-20).

[14] I. Nielsen, «The gardens of Hellenistic palaces», στο I. Nielsen (επιμ.), *The Royal Palace Institution in the First Millennium BC,* Monographs of the Danish Institute at Athens 4, Αθήνα 2001, σ. 165-187, σ. 167.

[15] D. Stronach, «The royal garden at Pasargadae: Evolution and legacy», στο L. de Meyer / E. Haerinck (επιμ.), *Archeologia Iranica et Orientalis. Miscellanea in Honorem Louis Vanden Berghe,* Γάνδη 1989, σ. 475-502˙ A. Kuhrt, «The Palace(s) of Babylon», στο I. Nielsen (επιμ.), *The Royal Palace Institution in the First Millennium BC*, Monographs of the Danish Institute at Athens 4, Αθήνα 2001, σ. 77-93, σ. 82.

[16] N. Purcell, «Dialectical gardening», *Journal of Roman Archaeology* 14 (2001), σ. 546-556, σ. 551.

[17] K.M.D. Dunbabin, *The Roman Banquet: Images of Conviviality*, Cambridge 2003, σ. 37-39.

[18] K.M.D. Dunbabin, «Convivial spaces: dining and entertainment in the Roman villa», *Journal of Roman Archaeology* 9 (1996), σ. 66-80.

[19] K.M.D. Dunbabin, «Ut Graeco more biberetur: Greeks and Romans on the dining couch», στο I. Nielsen / H. Sigismund Nielsen (επιμ.), *Meals in a Social Context: Aspects of the Communal Meal in the Hellenistic and Roman World*, Aarhus 1998, σ. 81-101, σ. 89.

[20] Magna sui parte meridiem spectat aestivumque solem ab hora sexta, hibernum aliquanto maturius quasi invitat, in porticum latam et pro modo longam (*Epistulae*, 5.6.15).

[21] *Graecia capta ferum vistorem cepit et artis intulit agresti Latio* (Η κατακτημένη Ελλάδα κυρίευσε τον άγριο νικητή της και έφερε τις τέχνες στο άξεστο Λάτιο), *Epistulae* 2.1.156.

[22] J.S. Ackerman, *The Villa: Form and Ideology of Country Houses,* Princeton 1993.

ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ. 1: M.R. Wojcik, *La Villa dei Papiri ad Ercolano: Contributo alla ricostruzione dell'ideologia della nobilitas tardorepubblicana*, Ρώμη 1986, πίνακας 1, βλ. υποσημείωση 10.

Εικ. 3: Κάτοψη των Victoria I και J. Stanton-Abbott από την έκδοση: B. Bergmann, «Art and nature in the villa at Oplontis», στο *Pompeian Brothels, Pompeii's Ancient History, Mirrors and Mysteries, Art and Nature at Oplontis, the Herculaneum "Basilica",* Journal of Roman Archaeology Supplement 47, Portsmouth R.I. 2002, σ. 87-120, πίνακας 1.

Εικ. 4: A. Barbet, «Les villas de Stabies dans leurs rapports intellectuels et artistiques avec les autres villas campaniennes», στο G. Bonifacio / A. M. Sodo (επιμ.), *Stabiae: Storia e Architettura. 250o anniversario degli scavi di Stabiae 1749-1999: Convegno internazionale, Castellammare di Stabia, 25-27 marzo 2000*, Ρώμη 2002, σ. 31-39, εικ. 1.

Οι φωτογραφίες των επαύλεων δημοσιεύονται με την άδεια των Ministero per i Beni e le Attività Culturali και Soprintendenza Speciale per I Beni Archeologici di Napoli e Pompei.

The architectural design of the luxurious Roman villas round the bay of Naples

Mantha Zarmakoupi

This article examines the architectural design of Roman luxury villas built around the bay of Naples during the late Republic and early Empire period (c. 100 BC to AD 79). It aims at defining the cultural factors that influenced this design.

Research shows that even though the architectural vocabulary used in the design of these villas was of Greek origin, the language adopted by the designers raised and gave answers to different questions concerning design issues. Focusing our discussion on the design of the peristylium-garden, we take a look at the ways in which Roman architects took up and adapted the Hellenistic architectural vocabulary so as to satisfy the needs of the owners of these villas.